

JADIDCHILIK HARAKATINING MA’RIFIY, PEDAGOGIK-IJTIMOIIY VA BOSHQARUVGA OID QARASHLARI HAMDA TAMOIYILLARI

Yusupov Ma’mur Ma’rufovich

A.Avloniy nomidagi pedagogik mahorat milliy instituti tayanch doktoranti

E-mail: baxa72uzm@mail.ru

DOI: <https://doi.org/10.5281/zenodo.23142353>

Annotatsiya: Maqolada XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkistonda vujudga kelgan jadidchilik harakatining ma’rifiy, pedagogik-ijtimoiy va boshqaruvga oid qarashlari hamda yetakchi tamoyillari tarixiy-qiyosiy va tizimli tahlil metodlari asosida o’rganiladi. Harakatning tarixiy-ijtimoiy zamini, tushunchaviy asoslari va uch yo’nalishda ijtimoiy-siyosiy, ma’rifiy-madaniy hamda pedagogik yo’nalishlarda rivojlanish mantiqi ochib beriladi. Mahmudxo’ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy, Abdurauf Fitrat, Is’hoqxon Ibrat va Hamza Hakimzoda Niyoziy pedagogik merosining komil inson tarbiyasiga qaratilgan falsafiy o’zagi asoslanadi. Alohida e’tibor jadid ma’rifatparvarlarining ta’lim muassasasini tashkil etish, moliyaviy ta’minlash va jamoatchilik oldida hisobot berishga oid qarashlariga qaratilib, M.Behbudiy ilgari surgan “zamona maktabdori” tushunchasi milliy pedagogik merosda ta’lim menejeri kasbining nazariy jihatdan tan olinishi sifatida talqin qilinadi. Tadqiqot natijasida jadid maorifining yettita yetakchi tamoyili tizimlashtirilib, ularning umumta’lim muassasalari rahbarlarining qadriyatga yo’naltirilgan boshqaruv kompetensiyasini rivojlantirishdagi metodologik imkoniyatlari asoslanadi.

Kalit so’zlar: jadidchilik harakati, ma’rifatparvarlik, usuli jadid maktabi, usuli savtiya, milliy uyg’onish, komil inson, pedagogik meros, maktab boshqaruvi, “zamona maktabdori”, ta’lim menejmenti, boshqaruv kompetensiyasi, qadriyatga asoslangan boshqaruv.

Аннотация. В статье на основе историко-сравнительного и системного анализа исследуются просветительские, педагогико-социальные и управленческие взгляды, а также ведущие принципы джадидского движения, возникшего в Туркестане в конце XIX начале XX века. Раскрываются историко-социальные предпосылки движения, его понятийные основы и логика развития по трём направлениям – общественно-политическому, культурно-просветительскому и педагогическому. Обосновывается философское ядро педагогического наследия Махмудходжи Бехбуди, Мунаввара кори Абдурашидханова, Абдуллы Авлони, Абдурауфа Фитрата, Исхокхона Ибрата и Хамзы Хакимзаде Ниязи, направленное на воспитание совершенного человека. Особое внимание уделяется взглядам джадидских просветителей на учреждение образовательного заведения, его финансовое обеспечение и публичную подотчётность; выдвинутое М.Бехбуди понятие «замона мактабдори» интерпретируется как теоретическое признание профессии менеджера образования в национальном педагогическом наследии. В результате исследования систематизированы семь ведущих принципов джадидского просвещения и обоснованы их методологические возможности для развития ценностно-ориентированной управленческой компетентности руководителей общеобразовательных учреждений.

Ключевые слова: *джадидское движение, просветительство, новометодная школа, звуковой метод, национальное пробуждение, совершенный человек, педагогическое наследие, управление школой, «замона мактабдори», менеджмент в образовании, управленческая компетентность.*

Annotation. *The article examines, through historical-comparative and systemic analysis, the enlightening, pedagogical-social and managerial views as well as the leading principles of the Jadid movement that emerged in Turkestan in the late 19th and early 20th centuries. It reveals the historical and social preconditions of the movement, its conceptual foundations, and the logic of its development along three lines – socio-political, cultural-enlightening and pedagogical. The philosophical core of the pedagogical legacy of Mahmudkhoja Behbudi, Munavvar qori Abdurashidkhanov, Abdulla Avloni, Abdurauf Fitrat, Is’hoqkhon Ibrat and Hamza Hakimzoda Niyoziy, aimed at the education of the perfect human being, is substantiated. Particular attention is paid to the Jadid enlighteners’ views on establishing an educational institution, securing its funding and ensuring public accountability; Behbudi’s notion of the “zamona maktabdori” (school administrator of the modern age) is interpreted as the theoretical recognition of the education manager’s profession within the national pedagogical heritage. As a result, seven leading principles of Jadid education are systematised and their methodological potential for developing the value-oriented managerial competency of school leaders is substantiated.*

Keywords: *Jadid movement, enlightenment, new-method school, phonetic method, national awakening, perfect human being, pedagogical heritage, school management, “zamona maktabdori”, educational management, managerial competency.*

KIRISH

Milliy pedagogik merosni chuqur o’rganish va undan zamonaviy ta’lim amaliyotida foydalanish bugungi kunda davlat siyosati darajasidagi vazifa sifatida belgilangan. O’zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyev 2020-yil 30-sentabr kuni Toshkent shahridagi Xalqaro kongress markazida 1-oktabr O’qituvchi va murabbiylar kuniga bag’ishlangan tantanali yig’ilishda milliy uyg’onish va millatparvarlik harakatining oldingi saflarida turgan bir qator ma’rifatparvarlarning nomlarini alohida e’tirof etdi. Jumladan, Mahmudxo’ja Behbudi, Abdulla Avloniy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Ubaydulla Xo’jayev, Abdurauf Fitrat, Is’hoqxon Ibrat, Abdulhamid Cho’lpon, Abdulla Qodiriy, Ashurali Zohiriy va Hoji Muin kabi jadidlarning xalq ma’rifati, milliy ong va madaniy taraqqiyot yo’lidagi xizmatlari ta’kidlandi. Ularning yangi usul maktablarini tashkil etish bilan birga, xalq dunyoqarashi va turmush tarzini yangilashga xizmat qilgan gazeta va jurnallar, nashriyotlar, kutubxonalar hamda teatrlar barpo etishdagi faoliyati alohida qayd etildi [1]. Milliy ta’lim va tarbiya tizimini rivojlantirishga beqiyos hissa qo’shgan Abdulla Avloniy, Mahmudxo’ja Behbudi va Munavvar qori Abdurashidxonov vafotidan so’ng “Buyuk xizmatlari uchun” ordeni bilan taqdirlandi.

Mazkur yondashuv me’yoriy hujjatlarda ham mustahkamlangan. 2017-yil 24-maydagi PQ-3160-son hamda 2020-yil 27-yanvardagi PQ-4574-son Prezident qarorlarida milliy uyg’onish davri mutafakkirlari, xususan, jadidlar merosini chuqur o’rganish va undan ta’lim-tarbiya jarayonida foydalanish bilan bog’liq vazifalar belgilangan [15; 16]. Shuningdek, 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmon bilan tasdiqlangan 2022–2026-yillarga mo’ljallangan

Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasida inson kapitalini rivojlantirish, ta’lim sifatini oshirish va ma’naviy taraqqiyotni ta’minlash ustuvor yo‘nalishlar sifatida qayd etilgan [17].

Shu bilan birga, jadidchilik merosini o‘rganishga bag‘ishlangan tadqiqotlarning aksariyati harakatning adabiy, tarixiy va umumma’rifiy jihatlarini yoritishga qaratilgan. Jadid ma’rifatparvarlarining ta’lim muassasasini tashkil etish, uni moliyaviy ta’minlash, pedagogik jamoani boshqarish va faoliyat natijalari bo‘yicha jamoatchilik oldida hisobot berishga oid qarashlari esa alohida tadqiqot predmeti sifatida yetarlicha ajratilmagan. Holbuki aynan shu qatlam bugungi umumta’lim muassasasi rahbarining boshqaruv kompetensiyasini milliy zaminda rivojlantirish uchun eng qimmatli manba hisoblanadi.

Maqolaning maqsadi jadidchilik harakatining ma’rifiy, pedagogik-ijtimoiy va boshqaruvga oid qarashlarini yaxlit tizim sifatida tahlil qilish, uning yetakchi tamoyillarini tizimlashtirish hamda mazkur tamoyillarning zamonaviy ta’lim menejmenti kontekstidagi metodologik imkoniyatlarini asoslashdan iborat.

ADABIYOTLAR TAHLILI VA TADQIQOT METODOLOGIYASI

Jadidchilik harakatining mohiyatini baholashda tadqiqotchilar o‘rtasida bir necha yondashuv shakllangan. Taniqli amerikalik tarixchi Adib Xolid (Adeeb Khalid) o‘zining “Musulmon madaniy islohoti siyosati: Markaziy Osiyoda jadidchilik” (1998) fundamental tadqiqotida jadidchilikni islom madaniy merosini saqlagan holda zamonaviy jahon taraqqiyoti bilan muloqotga kirishishga qaratilgan intellektual-ijtimoiy harakat sifatida ta’riflaydi [2]. Akademik Begali Qosimovning “Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik” (2002) monografiyasida esa jadidchilik millat taqdiri bilan bog‘liq uyg‘onish to‘lqini deb baholanadi; olimning talqinicha, jadidchilik asosida “yangi tafakkur”, “yangi inson”, “yangi avlod” singari keng ma’noli tushunchalar yotadi [3]. K.Hitchins “Encyclopaedia Iranica” qomusining “Jadidism” maqolasida jadid va qadimchilar o‘rtasidagi qarama-qarshilik ayni paytda avlodlar o‘rtasidagi tafovutni ham ifodalaganini ta’kidlaydi: jadidlar, asosan, kelajakka intilgan yosh avlod vakillari, qadimchilar esa an’anani himoya qilgan keksa ulamolar edi [4]. Adabiyotshunos H.Boltaboyev jadidchilikning ma’naviy ildizlarini Amir Temur davlatchiligi an’analari, Alisher Navoiy ijodiy merosi va tasavvuf falsafasi bilan bog‘lab tahlil qiladi [5].

Manbaviy jihatdan tadqiqot uchun Z.Abdirashidovning Ismoil Gasprali va Turkiston jadidchiligiga bag‘ishlangan ishi [10] hamda R.Sharipovning “Turkiston jadidchilik harakati tarixidan” o‘quv qo‘llanmasi [11] alohida ahamiyatga ega bo‘lib, ularda jadid maktablarining tashkiliy-boshqaruv jihatlariga oid birlamchi hujjatlar va matbuot materiallari jamlangan. D.Alimova va U.Dolimov tadqiqotlarida jadid pedagogik merosining metodik va tarixiy-pedagogik qirralari yoritilgan [12; 13].

Mazkur baholashlar jadidchilikni tor doiradagi maktab islohotigina emas, balki milliy uyg‘onish, ijtimoiy modernizatsiya va madaniy taraqqiyotning yaxlit harakati sifatida talqin qilish lozimligini ko‘rsatadi. Ayni paytda mavjud tadqiqotlarda jadid merosining boshqaruv qatlami tizimli tarzda ajratilmagani mazkur maqolaning ilmiy muammosini belgilaydi.

Tadqiqotda quyidagi metodlar qo‘llanildi: tarixiy-qiyosiy metod, jadid ta’lim modelini an’anaviy maktab va rus-tuzem maktablari bilan qiyoslash uchun; retrospektiv tahlil, pedagogik g‘oyalarning shakllanish mantiqini aniqlash uchun; tizimli tahlil, harakatning uch yo‘nalishini yaxlit tuzilma sifatida ko‘rib chiqish uchun; manbashunoslik va kontent-tahlil, birlamchi matbuot

materiallari hamda jadid ma’rifatparvarlarining asarlaridagi boshqaruv semantikasini aniqlash uchun; nazariy umumlashtirish, tamoyillar tizimini shakllantirish uchun.

TAHLIL VA NATIJALAR

1. Jadidchilikning tarixiy-ijtimoiy zamini va tushunchaviy asoslari

XX asr boshlari Turkiston xalqlari uchun juda og‘ir keldi. Bir tomondan o‘lkadagi qaltis vaziyat o‘lkaning Chor Rossiyasi tomonidan bosib olinishi va ruslashtirish siyosatini mahalliy aholi ongiga singdirish harakati, ikkinchi tomondan, mahalliy din ulamolarining ma’rifiy sohada bo‘layotgan o‘zgarishlarga islomga zid deb qarashlari aholi hayotiga o‘z salbiy ta’sirini o‘tkazdi. Ana shunday qiyin vaziyatda yurt kelajagini o‘ylagan, mustaqillik g‘oyalarini avvalo yoshlarni ilmiy qilish va dunyoni tanitish yo‘li bilan amalga oshirish mumkin deb hisoblagan bir guruh ma’rifatparvarlar jadidlar ijtimoiy-siyosiy maydonga kirib keldilar.

Chor Rossiyasining mustamlakachilik siyosati sharoitida an’anaviy ta’lim muassasalari maktab va madrasa jamiyatning zamonaviy ehtiyojlariga javob bera olmay qoldi: o‘qitish hijo (harf qo‘shib o‘qitish) va quruq yodlash usuliga asoslangan, dunyoviy hamda ilmiy-texnik bilimlar deyarli o‘qitilmagan, savodxonlik darajasi esa nihoyatda past edi. 1897-yilgi umumrossiya aholi ro‘yxati ma’lumotlariga ko‘ra, Turkiston o‘lkasida aholining o‘rtacha savodxonlik darajasi 2–3 foizdan oshmagan. Aynan shu tarixiy-ijtimoiy zaruriyat negizida musulmon ziyolilarining ma’rifiy islohotchilik harakati vujudga keldi.

Chor ma’muriyatining ta’lim sohasidagi siyosati ikki yo‘nalishda kechdi. Bir tomondan, an’anaviy maktab va madrasalar rasman saqlangan, biroq davlat e’tiboridan chetda qoldirilgan; ikkinchi tomondan, mahalliy aholini imperiya manfaatlariga moslashtirish maqsadida rus-tuzem maktablari (русско-туземные школы) tarmog‘i tashkil etilgan edi. Mazkur maktablarda mahalliy bolalarga rus tili va boshlang‘ich bilimlar berilgan bo‘lsa-da, ularning asosiy vazifasi quyi bo‘g‘in xizmatchilarini tayyorlash bo‘lib, milliy o‘zlikni rivojlantirish ko‘zda tutilmagan. Temiryo‘l qurilishi, paxtachilikning kengayishi va tovar-pul munosabatlarining kirib kelishi natijasida o‘lkaning iqtisodiy hayoti tubdan o‘zgargan, ammo mahalliy aholi yangi sharoitda raqobatlasha oladigan zamonaviy bilim va kasb-hunardan mahrum edi. Aynan shu modernizatsiya ehtiyoji bilan an’anaviy ta’limning qoloqligi o‘rtasidagi ziddiyat jadid islohotchiligining harakatlantiruvchi kuchiga aylandi.

“Jadidchilik” atamasining o‘zi “usuli jadid” (yangi usul) iborasidan kelib chiqqan bo‘lib, u dastlab eski (“usuli qadim”) maktab va madrasalar o‘rniga taklif etilgan zamonaviy maktablarni anglatgan. Vaqt o‘tishi bilan “jadid” yoki “jadidchi” so‘zi islohotchi, “qadim” yoxud “qadimchi” esa o‘zgarishga qarshi turuvchi an’anaparast ma’nosida qo‘llanila boshladi [4]. Jadidchilikning asosiy g‘oya va maqsadlari quyidagilardan iborat edi: Turkistonni o‘rta asrlarga xos qoloqlik va diniy xurofotdan ozod etish, xalqqa ma’rifat tarqatish, Turkistonda muxtoriyat hukumatini barpo etish uchun kurash, Buxoro va Xivada konstitutsiyaviy tuzum o‘rnatish orqali ozod va farovon jamiyat qurish, barqaror milliy valyutani joriy qilish va milliy qo‘shin tuzish. Harakat Toshkent, Farg‘ona, Buxoro, Samarqand va Xivada hur fikrli taraqqiyparvar kishilar tomonidan tashkil etilgan madaniy-ma’rifiy jamiyat va uyushmalar negizida shakllandi.

Harakatning bevosita turtki manbalari Rossiya imperiyasidagi va qo‘shni islom mamlakatlaridagi islohotchilik jarayonlari bilan bog‘liq. Avvalo, Qrim-tatar ma’rifatparvari Ismoil Gasprali (Gasprinskiy, vaf. 1914-yil 11-sentabr) faoliyati hal qiluvchi ahamiyatga ega

bo’ldi: u 1883-yildan Bog’chasaroyda “Tarjimon” gazetasini chop eta boshladi va 1884-yilda birinchi usuli jadid maktabini ochib, “usuli savtiya” (analitik-tovush) metodini joriy etdi. Uning “Dilda, fikrda, ishda birlik” shiori va “Tarjimon” gazetasi Qozon, Ufa, Boku, Orenburg orqali Toshkent, Samarqand va Qo’qonga yetib borib, umurturkiy ma’rifiy hamkorlikning mustahkam kommunikativ maydonini shakllantirdi [10]. Bundan tashqari, Volga bo’yi tatarlarining 1880-yillardan boshlangan islohotlari, Istanbul, Qohira, Bayrut va Hindiston nashrlari, Eron konstitutsiyaviy harakati (1905–1911) hamda Usmonli imperiyasidagi yosh turklar harakati Turkiston jadidlari uchun g’oyaviy ilhom manbai vazifasini o’tadi.

Ismoil Gaspralining “Rossiyada musulmonchilik: fikrlar, qaydlar va kuzatuvlar” asarida Rossiya hukumatining musulmon aholiga va islom jamiyatida yuzaga kelayotgan o’zgarishlarga munosabati tahlil qilinadi. Muallif Rossiya musulmonlarining madaniy rivoji uchun milliy maktablar va umummilliy dorilfununlar yaratish hamda boshlang’ich ta’limni ona tilida olib borishga mo’ljallangan dasturni targ’ib etadi; mazkur dasturni amalda qo’llash va tizimlashtirish uchun esa “umummilliy g’oya” ishlab chiqishni taklif qiladi [6]. “Umummilliy g’oya”ning tub mohiyatiga millatni ulug’lash, millat maqsadlarini yuqori ko’tarish va millatning haqiqiy birligini saqlash kabi maqsadlar qo’yiladi. Jadidchilikning ma’naviy ildizlari aynan shu dasturda o’z aksini topib, keyinchalik Xiva, Buxoro, Toshkent va Samarqand maktablari vakillaridan iborat ziyoli qatlami tomonidan Turkiston musulmonlari dunyoqarashiga singdirila boshlandi.

Shuni ta’kidlash lozimki, jadidlar yagona va bir xil qarashlarga ega bo’lgan guruh emas edi. Ular orasida mo’tadil, radikal va keskin fikrlovchi vakillar mavjud bo’lgan. Shunga qaramay, ularni birlashtirib turgan umumiy jihatlar jamiyatdagi mavjud holatga tanqidiy yondashish, ilm-ma’rifatni yuksak qadrlash hamda kelajakka umid va ishonch bilan qarash edi. Tadqiqotchilar jadidlar safida ikki avlodni ajratadi: birinchi avlod (Mahmudxo’ja Behbudiy, Munavvar qori Abdurashidxonov, Abdulla Avloniy va boshqalar) asosan an’anaviy musulmon ta’limini olgan; ikkinchi, nisbatan radikalroq avlod (Abdurauf Fitrat, Cho’lpon, Abdulla Qodiriy, Hamza Hakimzoda Niyoziy va boshqalar) esa Birinchi jahon urushi yillarida maydonga chiqib, rus va Yevropa madaniyati bilan yaqindan tanish edi [2].

2. Jadidchilik harakatining uch yo’nalishi

Tizimli tahlil jadidchilik harakatining tarkibiy jihatdan uch asosiy yo’nalishda rivojlanganini ko’rsatadi.

Birinchidan, ijtimoiy-siyosiy yo’nalish milliy o’zlikni tiklash va davlatchilik g’oyasini ilgari surish. Bu yo’nalish 1917-yilgi Turkiston Muxtoriyati (Qo’qon), keyinchalik esa Buxoro va Xorazm respublikalaridagi maorif islohotlarida bevosita namoyon bo’ldi. Jadidlar jamiyat taraqqiyotini ta’lim, madaniyat, iqtisodiyot va ijtimoiy faollikning rivojlanishi bilan bog’ladilar; xalqni ijtimoiy hayotda faol bo’lishga, o’z huquq va manfaatlarini anglashga, jamiyat muammolariga befarq bo’lmaslikka chaqirdilar. Ularning ijtimoiy qarashlarida milliy birlik, vatanparvarlik, xalq manfaatiga xizmat qilish, ijtimoiy mas’uliyat va taraqqiyotga intilish g’oyalari ustuvor bo’lgan.

Ikkinchidan, ma’rifiy-madaniy yo’nalish milliy matbuot, teatr, bosmaxona, kutubxona va hayriya jamiyatlari orqali jamoatchilik ongini shakllantirish. Mazkur yo’nalishning eng samarali quroli milliy matbuot bo’ldi. 1905-yilgi rus inqilobidan so’ng matbuotga qo’yilgan cheklolar yumshatilgach, Turkistonda qator jadid nashrlari paydo bo’ldi: “Taraqqiy” va “Xurshid” (1906),

“Shuhrat” (1907, muharriri A.Avloniy), M.Behbudiyning “Oyina” jurnali (1913–1915), “Sadoi Turkiston” (1914–1915), “Sadoi Farg’ona” (1914) va boshqalar. Bu nashrlarning eng muhim xususiyati ularning ma’rifiy-targ’iboiy mazmuni bo’lib, asosiy e’tibor ta’lim hamda ijtimoiy-iqtisodiy taraqqiyot masalalariga qaratilgan edi [10; 11]. Matbuot bilan bir qatorda jadid teatri ham qudratli ma’rifiy vosita sifatida shakllandi: 1911–1916-yillarda Yevropa uslubidagi o’ttizga yaqin sahna asari yaratilib, ular jaholat, diniy mutaassiblik va ijtimoiy illatlarni fosh etishga qaratildi. M.Behbudiyning “Padarkush” asari bu janrning asoschisi bo’lib, sahna asarlaridan tushgan daromad ko’pincha yangi usul maktablarini qo’llab-quvvatlashga sarflandi – bu ma’rifiy faoliyatni iqtisodiy jihatdan barqaror tashkil etishning o’ziga xos tarixiy namunasidir [11].

H.Boltaboyev talqinicha, jadid madaniyatining ma’naviy ildizlari quyidagilarda namoyon bo’ladi: jadidchilik o’zining dastlabki bosqichida ijtimoiy-siyosiy hamda ma’naviy-huquqiy asoslarini Amir Temur tuzgan markazlashgan davlat tizimida ko’rdi; jadid madaniyati Alisher Navoiy ijodini o’ziga namuna bilib, uni o’zlashtirish orqali yangi adabiyotni yuksaltirishga yo’l topdi; xalqning shonli tarixi va madaniyatini jahonga tanitishni, taraqqiy etgan millatlar safida o’zini ko’rishni istadi. Buning uchun jadidlar istiqloq g’oyasini ilk bor kun tartibiga chiqardilar, o’z nizomi va dasturiga ega siyosiy partiyalar tuzdilar, dinni isloh qilishni ko’zladildilar, ma’naviy hayotda tasavvufni ayniqsa naqshbandiylik tariqatini kamolot yo’li deb tanidilar, yangicha o’qita oladigan murabbiylar yetishtirish hamda milliy darslik va o’quv qo’llanmalar yaratishga urindilar, teatr, matbuot, matbaa va kutubxonalar tashkil etib, xorijiy madaniy o’choqlar bilan bog’lanishga intildilar, til siyosatini yo’lga qo’yimoqchi bo’ldilar va milliy kadrlar masalasini ko’tardilar [5].

Uchinchidan, pedagogik yo’nalish yangi usul maktablari tarmog’ini barpo etish, “usuli savtiya” metodini joriy qilish, milliy darsliklar yaratish va muallimlar tayyorlash. Turkistonda jadidchilikning birinchi to’lqini XX asr boshlarida aniq shakllana boshladi. 1901-yilda Munavvar qori Abdurashidxonov Toshkentning “Degrez” mahallasida birinchi usuli jadid maktabini ochdi; 1903-yilda Abdulqodir Shakuriy Samarqand yaqinidagi Rajabamin qishlog’ida yangi maktab tashkil etdi; Is’hoqxon Ibrat o’z qishlog’i To’raqo’rg’onda yangi maktab faoliyatini yo’lga qo’ydi. A.Xolidning ko’rsatishicha, Birinchi jahon urushi arafasiga kelib Buxoro, Samarqand, Toshkent, Qo’qon va boshqa shaharlarda yangi usul maktablarining soni bir necha yuztaga yetdi [2]. Ular orasida Toshkentdagi “Namuna” (1910), Samarqanddagi “Behbudiya” (1908) hamda Qo’qondagi Hamza maktablari alohida ajralib turdi.

Jadidlarning ma’rifiy qarashlarida ilm, ma’rifat va zamonaviy bilimlarni egallash markaziy o’rin egallagan. Ular jamiyatdagi qoloqlik, jaholat va ijtimoiy muammolarning asosiy sabablaridan biri aholining savodsizligi ekanini ta’kidladilar. Shu sababli yangi usuldagi maktablar tashkil etish, bolalarga ona tilida ta’lim berish, dunyoviy fanlarni o’qitish va ta’lim mazmunini yangilashga alohida e’tibor qaratdilar. Ular ta’limni faqat savod chiqarish vositasi sifatida emas, balki shaxsni har tomonlama rivojlantirish va jamiyatni o’zgartirish vositasi sifatida ko’rdilar.

3. Komil inson konsepsiyasi jadid pedagogikasining falsafiy o’zagi

Jadidchilik ta’limoti o’zining ijtimoiy-falsafiy mohiyatiga ko’ra ezgulikka asoslangan insonparvarlik g’oyalaridan oziqlangan holda o’z davridagi qoloq va tarqoq holatga tushgan yurti jaholatdan olib chiqish hamda taraqqiyot yo’liga boshlash zaruratidan kelib chiqdi. Shuning uchun ham komil insonni tarbiyalash, barkamol avlodni shakllantirish jadid ziyolilarining bosh maqsadiga aylandi; ularning falsafasida yangi davr qahramoni obrazi shakllandi. Komil inson

konsepsiyasining sharqona genezisi va vorisiyligi umumlashtirilganda, barkamol inson – o’tkir aql, teran his-tuyg’ular, idrok va yuksak fazilatga ega shaxs ekanligi ma’lum bo’ladi.

Abdulla Avloniy “Islomiyat – komil insoniylikdir. Insoniylik esa yaxshi xulqdan iborat” deb yozadi. Uning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida aql va ilmning ulug’lanishi adib ma’rifatchiligining mazmunini tashkil etadi:

“Aql insonlarning piri komili, murshidi yagonasidur. Ruh ishlovchi, aql boshlovchidir... Hayvonlar o’zlariga bo’laklar tarafidin keladurgon zulm va jabrlarni shox, tish, tumshuq va tirnoqlari ila qaytarurlar. Lekin inson... aql va idroki soyasida o’ziga keladurgon zarar va zulmlardan saqlanur. Yer yuzidagi hayvonlarni asir qilub, bo’ynidan boylab, iplarining uchini qo’llariga bergan insonlarning aqlidur” [7].

Hukamolardan biri: “Har narsa ko’paysa, arzon bo’lur, aql esa ilm va tajriba soyasida qancha ko’paysa, shuncha qimmatbaho bo’lur”, degan. Demak, jadidlar falsafasining tag zahirida komil insonni tarbiyalash va shu orqali yangi, mustahkam, mustaqil jamiyat qurish g’oyasi yotadi. Komil inson tushunchasi ozod va obod Vatanga fidoyi farzand bo’lish mas’uliyati bilan bog’lanib ketadi.

Mazkur falsafiy o’zak jadid ma’rifatparvarlarining amaliy faoliyatida ham izchil davom etgan. Abdurauf Fitrat (1886–1938) jadidchilikning falsafiy-ma’rifiy yo’nalishini nazariy jihatdan boyitgan mutafakkir hisoblanadi. U 1909–1913-yillarda Istanbulda tahsil olgan va shu yerda “Munozara” (1909) hamda “Bayonoti sayyohi hindi” (1912) asarlarini nashr ettirgan. Fitratning “Rahbari najot” (1915) va “Oila” (1914) asarlari oilaviy tarbiya hamda milliy maorif masalalariga bag’ishlangan. 1918-yilda Toshkentda “Chig’atoy gurungi” ilmiy-adabiy jamiyatiga asos solgan, Buxoro Xalq Respublikasida maorif noziri lavozimida faoliyat yuritgan; 1937-yilda qatag’on qilinib, 1938-yil 4-oktabrda otib tashlangan [8]. Is’hoqxon Ibrat (1862–1937) ta’lim-tarbiya sohasidagi faoliyati bilan bir qatorda o’z qishlog’i To’raqo’rg’onda 1908-yilda “Matbaai Is’hoqiya” bosmaxonasini tashkil etgan va u yerda milliy darsliklar, lug’atlar hamda ilmiy-tarixiy asarlarni chop ettirgan. Uning “Lug’ati sittati al-sina”, “Tarixi Farg’ona”, “Tarixi madaniyat” asarlari milliy tarix va tilshunoslikning muhim yodgorliklari hisoblanadi [13]. Hamza Hakimzoda Niyoziy (1889–1929) Qo’qonda yangi usul maktabini tashkil etgan, “Yengil adabiyot” (1914) kabi o’quv kitoblarini yaratgan hamda “Sadoi Farg’ona” gazetasi tashkilotchilaridan bo’lgan; uning pedagogik faoliyatidagi muhim jihatlardan biri o’quvchilarda ijodiy fikrlashni rivojlantirish maqsadida she’riyat mashqlari, mushoiralar va badiiy o’qishlar an’analarini joriy etganligidir.

Jadid pedagogikasining muhim jihati shundan iboratki, ular ta’lim va tarbiyaning uzviyligini ustuvor bilganlar. Ularning pedagogik qarashlarida, birinchidan, o’quvchi shaxsiga hurmat bilan munosabatda bo’lish; ikkinchidan, ta’limning tushunarli, izchil va hayotiy bo’lishi; uchinchidan, o’quvchilarda mustaqil fikrlash qobiliyatini shakllantirish; to’rtinchidan, ta’lim jarayonida ilg’or pedagogik metodlardan foydalanish; beshinchidan, ta’limni milliy va umuminsoniy qadriyatlar bilan uyg’unlashtirish kabi tamoyillar muhim o’rin tutadi.

4. Jadid ma’rifatparvarlarining boshqaruvga oid qarashlari

Jadid merosining kam o’rganilgan, ammo bugungi ta’lim menejmenti uchun eng qimmatli qatlami ularning ta’lim muassasasini tashkil etish va boshqarishga oid qarashlaridir. Manbalar tahlili shuni ko’rsatadiki, jadid ma’rifatparvarlari yangi maktabni faqat yangi metod joriy etilgan

makon emas, balki dasturi, dars jadvali, xodimlari, moliyaviy manbai va hisobot mexanizmiga ega muassasa sifatida loyihalashtirganlar.

Birinchidan, o’quv jarayonini me’yorlash. Munavvar qori Abdurashidxonov 1901-yilda Toshkentda maktab ochish jarayonini bayon etar ekan, o’zi tuzgan haftalik dasturni aniq raqamlar bilan keltiradi va o’quvchilarni ikki sinfga ajratganini qayd etadi [11]. Bu milliy pedagogik amaliyotda o’quv dasturining hujjat sifatida shakllanishiga oid dastlabki dalillardan biridir.

Ikkinchidan, ta’lim muassasasining moliyaviy barqarorligi. Munavvar qori “Sadoi Turkiston” gazetasida bosilgan “Jamiyat qanday ochilur?” maqolasida maktabning institutsional ustuvorligini “maorif va madaniyat bog’chasining birinchi darvozasi maktabdur” degan formula bilan ifodalaydi hamda maktabni ochishning o’zi yetarli emasligini, uning davomiyligi uchun doimiy moddiy ta’minot zarurligini asoslaydi. Shu maqolada ma’rifiy jamiyat tuzish tartibi nizom (ustav) olish, ariza berish, muassislar tarkibini shakllantirish, so’ngra sadrnishin (rais), sarkotib (kotib) va xazinachi lavozimlariga saylov o’tkazish bosqichma-bosqich bayon etiladi [14]. Bu jadid boshqaruv tafakkurida vakolat va moliyaviy javobgarlikning taqsimlanishi tamoyili shakllanganidan dalolat beradi.

Uchinchidan, natijalar bo’yicha jamoatchilik oldida hisobdorlik. Jadid maktablarida yakuniy imtihonlar ochiq tarzda ota-onalar, mahalla ahli, ulamo, savdogarlar va hatto hukumat vakillari ishtirokida o’tkazilgan; imtihonga oldindan taklifnomalar yuborilgan, natijalar esa matbuotda e’lon qilingan [10; 11]. Zamonaviy ta’lim menejmenti tilida bu ichki baholash natijalarini tashqi ekspertizaga ochiq qo’yish, ya’ni ta’lim sifatini jamoatchilik nazorati orqali tasdiqlash mexanizmidir.

To’rtinchidan, ta’lim boshqaruvchisining kasbiy figurasi. Mahmudxo’ja Behbudiy o’zining ma’rifatparvarlik dasturida ma’rifiy jamiyatlar yordamida tayyorlanishi lozim bo’lgan mutaxassislar qatorida huquqshunos va muhandis bilan bir qatorda “zamona maktabdori”ni ham nomlab o’tadi [11]. Mazkur tushuncha, mohiyatan, zamonaviy tipdagi maktabni boshqarishga qodir mutaxassisning alohida kasb sifatida tan olinishini anglatadi va milliy pedagogik tafakkurda ta’lim menejeri figurasi XX asr boshidayoq nazariy jihatdan belgilanganini ko’rsatadi.

Shu jihatdan jadidlarning pedagogik merosi bugungi rahbarlar uchun muhim metodologik ahamiyatga ega. Chunki zamonaviy maktab rahbari nafaqat ma’muriy boshqaruvchi, balki ta’lim sifati, pedagogik jamoaning rivoji va o’quvchilarning tarbiyaviy muhitini tashkil etuvchi lider sifatida faoliyat yuritishi lozim.

5. Jadid maorifining yetakchi tamoyillari

Jadid ma’rifatparvarlarining pedagogik-ijtimoiy konsepsiyalarini tizimlashtirish asosida quyidagi yetti yetakchi tamoyilni ajratib ko’rsatish mumkin. Mazkur tamoyillar ma’rifat, milliy ong, zamonaviy ta’lim, komil inson, jamiyat bilan hamkorlik, madaniy muhit, teng imkoniyat formulasi sifatida nafaqat tarixiy qiymatga ega, balki umumta’lim muassasalari rahbarlarining boshqaruv kompetensiyasini milliy-pedagogik meros asosida rivojlantirishning qadriyatli o’zagini tashkil etadi.

Birinchidan, ma’rifatparvarlik tamoyili jamiyatni yangilashning birlamchi omili ilm-ma’rifat ekanligiga asoslangan yondashuv. Jadidlar bilimga ijtimoiy muammolarni hal etishning eng samarali vositasi sifatida yuksak baho berdilar. Zamonaviy boshqaruv nuqtai nazaridan

mazkur yondashuv bilimga asoslangan intellektual tashkilot va ta’lim liderligi falsafasining tarixiy ko‘rinishi sifatida namoyon bo‘ladi.

Ikkinchidan, milliy uyg‘onish va o‘zlikni anglash tamoyili ta’lim-tarbiyaning til, madaniyat, tarixiy xotira va milliy merosni asrash, milliy o‘zlikni tiklash vazifasi bilan uzviy bog‘liqligini ifodalaydi. Ismoil Gaspralining “Dilda, fikrda, ishda birlik” shiori mazkur tamoyilning yorqin ifodasidir.

Uchinchidan, zamonaviy (dunyoviy) ta’lim tamoyili an’anaviy ta’limdan farqli ravishda arifmetika, tabiatshunoslik, geografiya, tarix, ona tili grammatikasi va chet tillarini tizimli ravishda o‘qitishga asoslangan yondashuv. Yangi usul maktablarida diniy bilimlar ham saqlab qolingani bo‘lib, ular quruq yodlashdan ko‘ra ongli tushunish asosida o‘rgatilgan. Bu tamoyil M.Behbudiyning “ilmi diniy va olami zamoniy”ni uyg‘unlashtirish g‘oyasida yaqqol ifodalangan. Ma’rifatparvar “Ehtiyoji millat” maqolasida yozadi:

“Boshqa millatlarga qaralsa ko‘rilurki, muntazam maktablari bor va avval maktabda diniy ilm ustida dunyoviy ilm va fanlar ham o‘qilur. Chunki dunyoda turmoq uchun dunyoviy fan va ilm lozimdur, zamona ilmi va fanidan bebahra millat boshqalarga poymol bo‘lur” [9].

To‘rtinchidan, axloqiy-tarbiyaviy tamoyil ta’limni faqat bilim berish jarayoni emas, balki komil insonni shakllantirish vositasi sifatida talqin etishga asoslanadi. Mazkur tamoyil Abdulla Avloniyning “Turkiy guliston yoxud axloq” asarida tizimli ifodalangan bo‘lib, unda vatanparvarlik, halollik, mehnatsevarlik, adolat, odob va insoniylik kabi fazilatlar muhim o‘rin egallaydi [7].

Beshinchidan, ijtimoiy faollik va hamkorlik tamoyili ta’lim-tarbiya jarayonida maktab, muallim, ota-ona, mahalla va jamoatchilik o‘rtasidagi faol hamkorlikni nazarda tutadi. Jadidlar xayriya jamiyatlari, maorif fondlari va ommaviy ma’rifiy tadbirlar orqali mazkur tamoyilni amaliyotga tatbiq etdilar. Shu jihatdan u bugungi maktab, oila, mahalla hamkorligi hamda jamoatchilik ishtirokidagi boshqaruv modelining tarixiy ildizlaridan biri sifatida qaralishi mumkin.

Oldinchidan, madaniy taraqqiyot tamoyili matbuot, teatr, bosmaxona va kutubxonalar orqali xalqning ma’naviy-estetik va madaniy saviyasini yuksaltirishga qaratilgan. Mazkur vositalar jadidlarning ma’rifiy g‘oyalari keng jamoatchilikka yetkazish, ijtimoiy fikrni shakllantirish va milliy ongini rivojlantirishning muhim kommunikativ mexanizmi vazifasini bajargan.

Yettinchidan, ayollar savodxonligi va ta’limda teng imkoniyat tamoyili jamiyat taraqqiyotida ayollar ta’limi va savodxonligining muhimligini e’tirof etishga asoslangan. Jadidlar qizlar ta’limini rivojlantirish va ayollar uchun ta’lim imkoniyatlarini kengaytirish masalalarini ilgari surdilar. Mazkur qarashlar Anbar Otin kabi ma’rifatparvar ijodkorlar faoliyatida ham o‘z aksini topgan.

XULOSA VA TAKLIFLAR

O‘tkazilgan tahlil asosida quyidagi xulosalarga kelindi.

Birinchidan, jadidchilik harakati XIX asr oxiri XX asr boshlarida Turkiston jamiyatining modernizatsiya ehtiyoji bilan an’anaviy ta’limning qoloqligi o‘rtasidagi ziddiyat negizida vujudga

kelgan yaxlit ma’rifiy, ijtimoiy-siyosiy va madaniy harakat bo‘lib, uni faqat maktab islohoti doirasida talqin qilish yetarli emas.

Ikkinchidan, harakatning pedagogik-ijtimoiy mohiyati uning uch yo‘nalishi ijtimoiy-siyosiy, ma’rifiy-madaniy va pedagogik yo‘nalishlarning yaxlitligida ochiladi. Jadidlar ma’rifatni shaxsiy emas, balki millat va jamiyat taraqqiyotining birlamchi sharti sifatida talqin qildilar.

Uchinchidan, jadid pedagogikasining falsafiy o‘zagini komil inson konsepsiyasi tashkil etadi. M.Behbudiyning “ilmi diniy va olami zamoniy”ni uyg‘unlashtirish g‘oyasi jadid maorifining o‘zak konsepsiyasiga aylangan bo‘lib, bugungi kunda ham ta’lim mazmunini milliy hamda umumbashariy qadriyatlar muvozanatida shakllantirish masalasiga metodologik asos beradi.

To‘rtinchidan, jadid merosida ta’lim muassasasini boshqarishga oid mustaqil qatlam mavjud bo‘lib, u o‘quv jarayonini me’yorlash, moliyaviy barqarorlikni ta’minlash, jamoatchilik oldida hisobot berish va ta’lim boshqaruvchisini alohida kasb egasi sifatida tan olish g‘oyalarini o‘z ichiga oladi. M.Behbudiy ilgari surgan “zamona maktabdori” tushunchasi bugungi maktab rahbari kasbiy standartini ishlab chiqishda milliy-tarixiy asos vazifasini o‘tashi mumkin.

Beshinchidan, jadid maorifining yettita yetakchi tamoyili ma’rifatparvarlik, milliy uyg‘onish, zamonaviy ta’lim, axloqiy-tarbiyaviy yo‘nalish, ijtimoiy hamkorlik, madaniy taraqqiyot va ta’limda teng imkoniyat umumta’lim muassasasi rahbari faoliyatida qadriyatga yo‘naltirilgan, milliy-pedagogik yondashuvlarga asoslangan boshqaruv modelini shakllantirish uchun nazariy asos bo‘lib xizmat qiladi.

Amaliy taklif sifatida quyidagilar ilgari suriladi: jadid pedagogik-boshqaruv merosiga oid materiallarni ta’lim muassasasi rahbarlarini qayta tayyorlash va malakasini oshirish kurslarining o‘quv dasturlariga alohida modul sifatida kiritish; “zamona maktabdori” konsepsiyasi asosida maktab rahbarining qadriyatga asoslangan kompetensiya modelini ishlab chiqish; jadid maktablarining tashkiliy-boshqaruv hujjatlarini (nizomnomalar, dasturlar, moliyaviy hisobotlar) arxiv manbalari asosida chuqur o‘rganishni keyingi tadqiqotlar predmeti sifatida belgilash.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. O‘zbekiston Respublikasi Prezidenti Sh.M.Mirziyoyevning 1-oktabr – O‘qituvchi va murabbiylar kuniga bag‘ishlangan tantanali marosimdagi nutqi. 2020-yil 30-sentabr. – URL: <https://president.uz>
2. Khalid A. The Politics of Muslim Cultural Reform: Jadidism in Central Asia. – Berkeley; Los Angeles; London: University of California Press, 1998. – 335 p.
3. Qosimov B. Milliy uyg‘onish: jasorat, ma’rifat, fidoyilik. – Toshkent: Ma’naviyat, 2002. – 400 b.
4. Hitchins K. Jadidism // Encyclopaedia Iranica. – Vol. XIV, fasc. 4. – P. 339–346.
5. Boltaboyev H. Mumtoz so‘z qadri. – Toshkent: Adolat, 2004.
6. Гаспринский И. Русское мусульманство: мысли, заметки и наблюдения. – Симферополь, 1881.
7. Avloniy A. Turkiy guliston yoxud axloq. – Toshkent: O‘qituvchi, 1992. – 160 b.
8. Fitrat A. Tanlangan asarlar. – Toshkent: Ma’naviyat, 2000–2010.
9. Behbudiy M. Tanlangan asarlar. 3-nashr. – Toshkent: Ma’naviyat, 2006. – 344 b.

10. Абдирашидов З. Исмоил Гаспринский ва Туркистонда жадидчилик. – Тошкент: IFEAC, 2008. – (Document de travail de l’IFEAC; №29).
11. Шарипов Р. Туркистон жадидчилик ҳаракати тарихидан: ўқув қўлланма. – Тошкент: Ўқитувчи, 2002.
12. Alimova D. Jadidchilik: yangilanish va taraqqiyot harakati. – Toshkent: O‘zbekiston, 2000. – 128 b.
13. Долимов У. Туркистонда жадид мактаблари. – Тошкент: Университет, 2006. – 112 б.
14. Мунавварқори Абдурашидхон ўғли. Жамият қандай очилур? // Садои Туркистон. – 1914. – 22-сон. (Қайта нашр: Тафаккур. – 1995. – №3–4. – Б. 101–106.)
15. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2017-yil 24-maydagi PQ-3160-son qarori “Ma’naviy-ma’rifiy ishlar samaradorligini oshirish va sohani rivojlantirishni yangi bosqichga ko’tarish to‘g‘risida”.
16. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2020-yil 27-yanvardagi PQ-4574-son qarori “Madaniyat va san’at sohasining jamiyat hayotidagi o‘rni va ta’sirini yanada oshirish chora-tadbirlari to‘g‘risida”.
17. O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining 2022-yil 28-yanvardagi PF-60-son Farmoni “2022–2026-yillarga mo‘ljallangan Yangi O‘zbekistonning taraqqiyot strategiyasi to‘g‘risida”.